

KUMUK TÜRKÇESİ'NDE FİİL

Çetin PEKACAR

Ø. KUMUKLAR VE KUMUK TÜRKÇESİ

Kumuklar (Kumih, Kumuh, Kumık; Gumık, Gumuh, vb.); Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin esas halkı olup, bu cumhuriyetin Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Karabudankent, Kayakent, Haydak, Buynak kasaba ve bölgelerinde yaşarlar.¹ Etnik bakımdan Türk milletinin Kıpçak grubuna dahildirler.² Kumukların nüfusu, 1925 yılı sayımlarına göre 160.000, 1970 yılı sayımlarına göre ise 390.000 olarak hesaplanmıştır.³

A. İnan, 2 numaralı dip notta künyesi verilen makalesinde, "Kumuk adı, Kâşgarlı Mahmud'a göre (*Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 383; III, 339), bir Türk beyinin ve boyunun adıdır. Bundan anlaşıldığına göre, XI. yüzyılda Kıpçaklardan bir bölük, Kumuk adını almış, Kıpçak boyu ile birlikte batıya gelmiştir."⁴, demektedir. A. Caferoğlu da, Kumukların tarihi hakkında kesin bir bilgiye rastlamamakla birlikte, Oğuz-Kıpçak boylarının adı geçen sahada kaynaşması neticesinde bir Türk boyu olarak ortaya çıktığını söylemektedir.⁵ Z. V. Togan ise, *Umumî Türk Tarihine Giriş* adlı eserinde, yazarlarını ve adlarını bu eserinde belirttiği muhtelif Arapça kaynaklara istinaden, Kumukların, Oğuz Han zamanında Derbend'in korumasıyla memur edilen Kıpçakların bir boyu olduğunu belirtmektedir.⁶

¹ bk. M. Bala, "Kumuklar" md., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 986; A. İnan, "Kumuklar" md., *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, s. 351.

² A. İnan, a.y.

³ A. Caferoğlu, "Kumuk Türkleri", *Türk Kültürü Dergisi*, S. 17, s. 99; "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ank., 1976, s. 1123.

⁴ A. İnan, a.y.

⁵ A. Caferoğlu, a.y.

⁶ Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İst., 1970, s. 155 ve s. 441'deki 38 numaralı dip not.

Kumuklar, 1813 yılındaki Rus istilâsına kadar Şanmallık (Şamnal) sistemine bağlı müstakil ve millî bir idareye sahip olarak yaşamışlardır.⁷ 1917 Devrimi'nden sonra da, yukarıda adı geçen Sovyet Cumhuriyetinin bir halkı durumuna geçmişlerdir.

Türk dilinin Kıpçak diyalektleri arasında yer alan Kumuk Türkçesi, bir çok bakımlardan Balkar ve Karaçay Türkçelerine benzer. Ayrıca, Azerî Türkçesi'nin etkilerini de üzerinde taşır.⁸

Kumuk Türkçesi, üç ana kola ayrılmaktadır: 1. Kuzey (Hasavyurt) kolu; 2. Orta (Buynak) kolu; 3. Güney (Haydak) kolu. Kumuk yazı diline en uzak kalan kol da budur. Birtakım ses özelliklerine bakıldığında (meselâ ön seste *k*: *kırk* "40", *t*: *toymak* "doymak". Bu yazıda da yeri geldikçe Haydak koluna özgü özelliklere değinilmiştir), bu kolun komşu Kafkas dillerinden etkilendiği anlaşılır.⁹

Ø. 1. KUMUK TÜRKÇESİNDE FİİL¹⁰

1. FİİL YAPIMI

Burada, kök fiillerin dışında, türemiş fiiller için söz konusu olan yapım ekleri ele alındı.

1.1. İsimden fiil yapma ekleri

İşleklik derecelerine göre isimden fiil yapma ekleri şunlardır:

+*la-* *Eki*. Çok sık görülen bir ektir: *kara-la-* "karalamak", *üçev-le-* "üçlemek", vs.

Bu ek, *-n-* dönüşlülük ev *-ş-* ortaklaşma ekleriyle genişletilmiş olarak da kullanılır: *üy-le-n-* "evlenmek", *köp-le-ş-* "çoğalmak", vs.

Yansıma isimlerinden fiil türetmede de kullanılır: *lançıl-la-* "şimşek çakmak" (<*lanç* "şimşek"), *dañır-la-* "zil çalmak, ses çıkarmak" (<*dañır*, *dañır dañır* "takır, takır takır"), *hıtır-la-* "kıtır kıtır etmek" gibi.

+(*a*)-*r-* *Eki*. Öncekine göre daha az görülen bir ektir: *ķayğı-r-* "kederlenmek, üzüntü vermek" vs., *yañı-r-* "yenilenmek", *ağ-ar-* "ağarmak", *gög-er-* "göğermek, mavileşmek", vs.

⁷ bk. A. Caferoğlu, "Kumuk Türkleri", a.y.,; M. Bala, a.y.

⁸ bk. H. Eren, "Kumuk Türkçesi", *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, s. 349; M. Bala, a.g.e., s. 988

⁹ bk. H. Eren, a.g.e., s. 350.

¹⁰ İncelemenin kaynakları arkada genel olarak gösterilmiştir.

+*(ı)l-* Eki. Az işlek: *ķara-l-* "kararmak". Bu kelimedeki *-l-* ekinin, aykırılışmayla *-r-*'den değiştiği çok muhtemeldir: < **ķara-r-*.

+*ay-* Eki. Az işlek: *sarę-ay-* "sararmak", fakat **sariğ*> Kmk, *sarı* "sarı".

+*a-* Eki. Az işlek: *ař-a-* "yemek yemek", *az-a-l-* "azalmak".

+*ık-* Eki. Az işlek: *bir-ık-* "birikmek", *yol-uķ-* "karşılaşmak", *göz-ük-* "gözükmek".

+*sıra-* Eki. Az işlek: *uķu-sıra-* "uykusu gelmek, uyuklamak, çok hafif uyumak", *külem-sire-* "gülümsemek".

+*ęar-* Eki. Az işlek: *suw-ęar-* "sulamak".

1.2. Fiilden fiil yapma ekleri

Burada fiilden fiil yapma ekleri, fonksiyonlarına göre gruplandırılarak verildi.

1.2.1. *Edilgenlik eki -(ı)l-*. Edilgenlięin yanında, dönüşlülük fonksiyonu da vardır: *ed-il-* "edilmek", *tara-l-* "taranmak", *aç-il-* "açılmak", vs.

1.2.2. *Dönüşlülük eki -(ı)n-*. Dönüşlülüğün yanında, özellikle *l*'li fiillerde edilgenlik fonksiyonu da vardır: *gör-ü-n-* "görünmek", *cuw-u-n-* "yıkanmak", *kaş-ı-n-* "kaşınmak", *al-ı-n-* "alınmak", *söyle-n-* "söylenmek" vs.

1.2.3. *Ortaklaşma eki -(ı)ř-*. *ur-u-ř-* "vuruşmak, dövüşmek", *söyle-ř-* "söyleşmek", vs.

1.2.4. *Ettirgenlik ekleri*. Ettirgenlerde, dięer Türk lehçelerinde de eklerin çok şekilli olabilmesi gibi, çok küçük, fakat ilginç sapmalar görülür:

-*dır-* Eki. Alışılmış ettirgenlik eki (birkaç kelimedede *-l->-tır-!*): *baķ-dır-* "baktırmak", *inan-dır-* "inandırmak" (konuşma dilinde *inannır-*); *tol-tur-* "doldurmak", *öl-tür-* "öldürmek", *gel-tir-* "getirmek"; krş. *oltur-* "oturmak".

-*(ı) t-* Eki. Sık kullanılan bir ettirgenlik eki (Özellikle ünlülerden sonra ve *r*'den sonra): *oķu-t-* "okutmak", *yala-t-* "yalatmak", *ber-dir-t-* "verdirtmek"; *korķ-u-t-* "korkutmak", *sars-ı-t-* "sarsmak, titretmek" (*saras-* "sarsılmak, titremek").

-*ar-* Eki. Az işlek: *çığ-ar-* "çıkarmak", *ķayt-ar-* "dönmek, geri döndürmek, çevirmek".

-*ęar-* Eki. Az işlek: *öt-ęer-* "geçirmek".

-*ız-* Eki. Az işlek: *tam-ız-* "damlatmak", *em-iz-* "emzirmek".

-*ęız-* Eki. Az işlek: *aķ-ęız-* "akıtmak" (krş. *aķ-dır-* ay.), *gir-giz-* "girdirmek, sokmak", *gör-güz-* "göstermek".

-*sat-* Eki. Az işlek: *gör-set-* "göstermek" (Hayd. *kör-set-* ay.) (=gör-güz-).

2. FİİL ÇEKİMİ

2.1. Fiil çekiminde kişi ekleri

Emir ve emirden geliştiği anlaşılan istek çekimi bir yana bırakılırsa, fiil çekiminde kullanılan kişi eklerinin genel olarak iki tip olduğu görülür.

2.1.1. Birinci tipteki kişi ekleri

Geniş zaman, şimdiki zaman, öğrenilen geçmiş zaman ve gereklilik çekimlerinde kullanılan, kişi zamirleri kökenli olarak bilinen eklerdir:

Tekil 1. kişi:	- <i>man, -men</i>
Tekil 2. kişi:	- <i>san, sen</i>
Tekil 3. kişi:	Ø (bazen - <i>dır, -dir</i>)
Çoğul 1. kişi:	- <i>bız, -biz, -buz, -büz</i>
Çoğul 2. kişi:	- <i>sız, siz, -suz, -süz</i>
Çoğul 3. kişi:	Ø (bazen - <i>lar, -ler</i>)

2.1.2. İkinci tipteki kişi ekleri

Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılan, iyelik ekleri kökenli olarak bilinen eklerdir:

Tekil 1. kişi:	- <i>m</i>
Tekil 2. kişi:	- <i>ñ</i>
Tekil 3. kişi:	Ø
Çoğul 1. kişi:	- <i>k, -k</i>
Çoğul 2. kişi:	- <i>gız, giz, -guz, güz</i>
Çoğul 3. kişi:	Ø (bazen - <i>lar, -ler</i>)

2.2. Fiillerin basit çekimi

2.2.1. Bildirme kipleri

2.2.1.1. Geniş zaman

Daha çok muhtemel gelecek zaman işlevinde kullanılır.

Eki -*ar, -er* ve -*(ı)r* şekillerinde görülür:

al-ár-man "alırım" (~*alí(r)man*) *ber-ir-men* "veririm"

al-ár-san (~*al-ú(r)san*) *ber-ir-sen*

al-ár (~*alír*) *ber-ir*

al-ár-bız (~alí(r)bız) *ber-ir-bız*

al-ár-sız (~alí(r)sız) *ber-ir-sız*

al-ár-lar (~alárlar~alírlar) *ber-ir-ler*

Olumsuzu *-mas* ekiyle yapılır: *al-mas-man* "almam", vs.

2.2.1.2. Şimdiki zaman

Eki *-a, -e*: ünlülerden sonra *-y*'dir:

ayt-a-man "söylüyorum" *get-e-men* "gidiyorum" *aşa-y-man* "yiyorum"

ayt-a-san *get-e-sen* *aşa-y-san*

ayt-a *get-e* *aşa-y*

ayt-a-bız *get-e-bız* *aşa-y-bız*

ayt-a-sız *get-e-sız* *aşa-y-sız*

ayt-a-lar *get-e-ler* *aşa-y-lar*

Olumsuzu *-may, -mey* ekiyle yapılır: *aşa-may-man* "yemiyorum", *get-mey-men* "gitmiyorum".

2.2.1.3. Görülen geçmiş zaman

Eki *-dı* ve ünlü uyumlarına bağlı olarak çok şekillidir:

aşa-dı-m "yedim" *ber-di-m* "verdim"

aşa-dı-ñ *ber-di-ñ*

aşa-dı *ber-di*

aşa-dı-k *ber-di-k*

aşa-dı-ğız *ber-di-ğız* (konuşma dilinde *berdiiz*)

aşa-dı-lar *ber-di-ler*

Olumsuzunda belirli bir özellik yok: *aşa-ma-dı-m* "yemedim", vs.

2.2.1.4. Öğrenilen geçmiş zaman

Eki *-ğan, -gen*'dir:

bar-ğan-man "gitmişim" (konuşma dilinde *barğamman*)

bar-ğan-san *ber-gen-men* "vermişim"

bar-ğan *ber-gen-sen*

bar-ğan-bız *ber-gen*

bar-ğan-sız *ber-gen-bız*

bar-ğan-lar *ber-gen-sız*

(konuşma dilinde *barğallar*) *ber-gen-ler*

Olumsuzunda belirli bir özellik yok: *bar-ma-ğan-man* "gitmeyeceğim", vs.

2.2.1.5. Gelecek zaman

Eki *-acak*, *-ecek* ve ünlülerden sonra *-cağ*, *-cek* şeklinde:

bar-acak-man "gideceğim" *ber-ecek-men* "vereceğim"

bar-acak-san *ber-ecek-sen*

bar-acak *ber-ecek*

bar-acak-bız *ber-ecek-biz*

bar-acak-sız *ber-ecek-siz*

bar-acak-lar *ber-ecek-ler*

Olumsuzu *-macağ*, *-mecek* ekiyle: *bar-macağ-man* "gitmeyeceğim", *aşma-macağ-man* "yemiyeceğim", *ber-mecek-men* "vermeyeceğim", vs.

2.2.2 Tasarlama kipleri

2.2.2.1. Emir

Kişilere göre ayrı emir ekleri kullanılır ve her çekimde farklı şekiller ortaya çıkar:

bar-ayın "gideyim" *ber-eyim* "vereyim"

bar "git" *ber* "ver"

bar-sın "gitsin" *ber-sin* "versin"

bar-ayık "gidelim" *ber-eyik* "verelim"

bar-ı-gız "gidin" *ber-i-giz* "verin" (konuşma dilinde: *beriiz*)

bar-sın-lar "gitsinler" *ber-sin-ler* "versinler"

Olumsuzu:

bar-mayım "gitmeyeyim"

bar-ma "gitme"

bar-masın "gitmesin"

bar-mayık "gitmeyelim"

bar-mağız "gitmeyin"

bar-masınlar "gitmesinler"

Emir eklerinin sonunda bazen *çı* eki / edatı getirilir: *bar-ayım-çı* "gideyim de, gideyim hele", *bar-ma-çı* "gitme".

Tekil ikinci kişiye nazik davet için *-sañ* veya *-sana* ekleri kullanılır (krş. 2.2.2.3. Şart): *gel-sene* "lütfen gel, gelsene!".

Konuşma dilinde çoğul üçüncü kişi çekimi, ünsüz benzeşmesiyle farklılaşmıştır: *barsıllar* "gitsinler" (*bar-sın-lar*).

2.2.2.2. İstek / dilek

İstek / dilek eki, Eski Türkçe emir eki *gıl*'dan gelişmiş olan *-gın*, *-gır*, *-ğun*, *-gür*'dür ve bu ek, hem ikinci hem de üçüncü kişi için kullanılır: *öl-gün*, *öl-gür* "öl, ölesin, ölsün(?)"; *kırıl-gın* "kırılısın, kırılarsın(?)"; *soğur bolğun* "kör olasın"; *nalat bol-gur taw* "lânet olasıca dağ" (nalat < Ar. la'nat).

2.2.2.3. Şart

Eki *-sa*, *-se*:

<i>bar-sa-m</i> "gitsem"	<i>ber-se-m</i> "versem"
<i>bar-sa-ñ</i> "gitsen"	<i>ber-se-ñ</i>
<i>bar-sa</i> "gitse"	<i>ber-se</i>
<i>bar-sa-k</i> "gitsek"	<i>ber-se-k</i>
<i>bar-sa-ğız</i> "gitseniz"	<i>ber-se-giz</i> (konuşma dilinde berseziz)
<i>bar-sa-(lar)</i> "gitseler"	<i>ber-se-ler</i>

Tekil ikinci kişi şart çekimi, nezaketli emir ifadesi için de kullanılır: *ohu-sañ* "lütfen oku, okusana!", bk. 2.2.2.1. Emir.

2.2.2.4. Gereklilik

Osmanlı Türkçesi'nden alınan gereklilik eki *-malı*, seyrek olarak kullanılır:

<i>bar-malı-man</i> "gitmeliyiz"	<i>ber-meli-men</i> "vermeliyiz"
<i>bar-malı-san</i>	<i>ber-meli-sen</i>
<i>bar-malı</i>	<i>ber-meli</i>
<i>bar-malı-bız</i>	<i>ber-meli-biz</i>
<i>bar-malı-sız</i>	<i>ber-meli-siz</i>
<i>bar-malı-lar</i>	<i>ber-meli-ler</i>

Çekimi yukarıda sunulan *-malı* ekinin yanında, Kumuk Türkçesi'nde gereklilik için bir de *gerek-* "gerekmek" ve *tarık-* "gerekmek, lâzım olmak" fiilleri kullanılır: *yaz-mağa gerek-men* "yazmam gerek", *yaz-mağa tarık-man* "yazmam gerek,

yazmam lâzım", *yaz-mağa tarık(lı)* "yazılması gerekli, yazılması lâzım, yazılmalı", (bk. 3. FİİL İSİMLERİ, *-ma* Eki.)

2.3. İsim fiili (ek eylem)

Kumuk Türkçesinde isim fiili, *e-* "imek"tir. Bu fiil, çekimlerde çok defa düşer.

2.3.1. Geniş zaman (bildirme)

<i>ğumuk-man</i> "(ben) Kumuk'um"	<i>üylü-men</i> "(ben) evliyim"
<i>ğumuk-san</i>	<i>üylü-sen</i>
<i>ğumuk</i> (<i>ğumuk-dur</i>)	<i>üylü</i> (<i>üylü-dür</i>)
<i>ğumuk-buz</i>	<i>üylü-büz</i>
<i>ğumuk-suz</i>	<i>üylü-süz</i>
<i>ğumuk-lar</i> (<i>ğumuk-dur-lar</i>)	<i>üylü-ler</i> (<i>üylü-dür-ler</i>)

2.3.2. Görülen geçmiş zaman

<i>awruy-du-m</i> (< <i>awruw</i> "hasta") "hastaydım"	<i>üylü-y-dü-m</i> "evliydim"
<i>awruy-du-ñ</i>	<i>üylü-y-dü-ñ</i>
<i>awruy-du</i>	<i>üylü-y-dü</i>
<i>awruy-du-ķ</i>	<i>üylü-y-dü-k</i>
<i>awruy-du-ğuz</i>	<i>üylü-y-dü-ğüz</i> (konuşma dilinde: <i>üylüydz</i>)
<i>awruy-du-lar</i>	<i>üylü-y-dü-ler</i>

Bu çekimde, *e-* kökü bazen düşmeyebilir: *awruw edim* "hastaydım", vs.

2.3.3. Öğrenilen geçmiş zaman

<i>awruy-ken-men</i> "hastaymışım"	<i>üylü-y-ken-men</i> "evliymişim"
<i>awruy-ken-sen</i>	<i>üylü-y-ken-sen</i>
<i>awruy-ken</i>	<i>üylü-y-ken</i>
<i>awruy-ken-biz</i>	<i>üylü-y-ken-biz</i>
<i>awruy-ken-siz</i>	<i>üylü-y-ken-siz</i>
<i>awruy-ken-ler</i>	<i>üylü-y-ken-ler</i>

Bu çekimde de *e-* kökü bazen düşmeyebilir: *awruw e-ken-men* "hastaymışım", vs.

Bazen de bu çekimde *e-* kökünün *i-* şekline değiştiği görülür: *oğ iken* "ok imiş, okmuş".

Bu kategori, bazen, *e-* fiili yerine *bol-* "olmak" fiili ile kurulur: *atı İsmail bolğan* "adı İsmail imiş", vs.

2.3.4. Şart

Kumuk Türkçesi'nde isim fiilinin şartı, *busa* "ise" (<*bol-sa*) edatıyla yapılır: *awruw busa-m* "hastaysam" *üylü busa-m* "evliyse", vs.

awruw busa-ñ

awruw busa

awruw busa-ķ

awruw busa-ğız

awruw busa-lar

2.3.5. İsim fiilinin olumsuzu

İsim fiilinin olumsuzu *tügül* "değil" edatıyla yapılır: *awruw tügül-men* "hasta değilim", *üylü tügül edim* "evli değildim", vs.

3. FİİL İSİMLERİ

Bu kısımda fiil ismi yapma ekleri ve bunlarla yapılmış fiil isimleri ile çeşitli fonksiyonları ele alındı.

-uw Eki. Master ekidir. Yazı dilinde *-iv*, vs.; olumsuz şekli yok: *İgelüw getüw* "gelmek ve gitmek", vs. Bu ek, *-çu* ekiyle genişletildiğinde fail isimleri yapar: *-(u)wçu* (yazı dilinde *-ivçu*): *alıwçu*= *aluwçu* "alıcı", vs.

-maķ Eki. Yukarıda verilen *-uw* eki gibi bu da master ekidir, ayrıca olumsuz fiillere de gelir: *gel-me-mek* "gelmemek", *kayt-mağ-ıbiz bulan birlikde* "dönmemizle birlikte", Haydak diyalektinde bu ekin ünlü uyumuna girmediği görülür: *getmaķ ~ getmaķ* "gitmek".

-lık ekiyle genişletilmiş şekli olan *-maķ-lık* da aynı fonksiyonda kullanılır: *Ukrayna-ğa get-meklig-biz bulan birlikde* "Ukrayna'ya gitmemizle birlikte".

-çı ekiyle genişletilmiş şekli olan *-maķ-çı*, bir işi yapmayı amaçlayan fail fonksiyonunda: *gel-mekçi bola edi* "gelmeye kararlıydı", *al-ma-maķçı* "almak istemeyen".

-ma Eki. Genellikle yaklaşma hâli ile: *-mağa~-mā*. Ekin ikinci şeklindeki *ā* ünlüsü genzeldir: *uhla-ma süyemen* "uyumak istiyorum" (*süy-* "sevmek"), *yaz-mağa gerekmen* "yazmam gerek", *yaz-mağa tarıķ-man* "yazmam gerek, yazmam lâzım", *yaz-mağa tarıķ(lı)* "yazılması gerekli, yazılması lâzım". Krş. (Osmanlı Türkçesi'nden alınan) seyrek görülen gereklilik şekli *-malı* ekiyle: *biz halı*

kaytmalımız "biz şimdi geri dönmeliyiz (mutlaka, başka yolu yok)" (krş. 2.2.2.4 Gereklilik).

-ış Eki. Seyrek görülür (acaba Osmanlı Türkçesi'nden mi alınmıştır?). Fiilin nasıl yapıldığını, tarzını ifade eder: *bar-ış* "gidiş, gidiş tarzı".

4. SIFAT-FİLLER (PARTİSİPLER)

4.1. Geniş zaman sıfat-fiili

-ar, -ır, -r Ekleriyle yapılır; olumsuz şekli -mas. Genellikle her iki tür de kullanılır (ama aynı sıklıkta değil): *barır ~ barar* "gider".

Kişi ekleriyle kullanıldığında geniş zaman çekimi ortaya çıkar: *alárman alí(r)man* "alırım". (bk. 2.2.1.1. Geniş zaman.)

Doğal olarak geniş zamanın hikâyesinde de bu ekler kullanılır: *barar edim (~barır edim) ~ barardım (~barırdım)* "giderdim", *satmas edim ~ (dial.) satmas-ıdım, satmas-dım* "satmazdım", vb.

4.2. Gelecek zaman sıfat-fiili

Eki -acak, ünlülerden sonra, -cağ ve olumsuzu -macağ: *men satacağ at= satacağ at-ı-m = satacağ-ım at* "satacağım at".

-lık Ekiyle genişletilmiş olarak da kullanılır: *sığır, at satıp alacaklığ-ın oylaş-mağa başla-dı* "at sığır satın alacağını düşünmeğe başladı".

Kişi ekleriyle kullanıldığında gelecek zaman çekimi ortaya çıkar: *gelecekmen* "geleceğim", *bar-ma-cağ-man* "gitmeyeceğim". (bk. 2.2.1.5. Gelecek zaman.)

Gelecek zamanın hikâyesinde de bu ek kullanılır: *baracağ edim ~ (dial.) baracağedim, baracağıdım, baracağdım* "gidecektim" vb.

4.3. Geçmiş zaman sıfat-fiili

Eki -ğan: *satıb al-ğan atım* "satın aladığım at", *sen tut-ğan çabağ* "senin tuttuğun balık", *men gel-gen zaman* "ben geldiğim zaman", *men sağa ayt-ğan küyde* "sana söylediğim şekilde", *sen ayt-ğan yimik* "senin söylediğin gibi", *yawun yaw-ğan-da* "yağmur yağdığında", *men gelgendok (gelgennok, <-gen-de ok)* "tam ben geldiğimde".

Bar "var" ve *yok* "yok" ile geçmiş zaman ifadesi için kullanılır: *ayuw-nu tut-ğan-ım yok* "ayıyı tuttuğum yok, ayıyı tutmadım", *sora-ğan-ım bar* "sorum vardı,

soru sordum"; fakat krş. *tut-ğan-man* "tutmuşum" (bk. 2.2.1.4. Öğrenilen geçmiş zaman) ve *tut-du-m* "tuttum" (bk. 2.2.1.3. Görülen geçmiş zaman).

-*ça* Ekiyle genişletilmiş şekli zarf-fiil eki görevi yapar: -*ğan-ça* "incaya kadar, -inceye kadar": *men gelgençe* "ben gelinceye kadar".

-*lı* Ekiyle genişletilmiş şekli de zarf-fiil olarak kullanılan kelimeler yapar: -*ğallı* (yazı dilinde -*ğanlı*) "-dikten beri, -eli": *men Dağıstandan getgenli üç ay boldı* "ben Dağıstan'dan ayrılalı üç ay oldu". (Bk. 5.3.)

Kişi ekleriyle kullanıldığında öğrenilen geçmiş zaman çekimi ortaya çıkar: *barğanman* (konuşma dilinde: *barğamman*) "gittim?, gitmişim" vs. (bk. 2.2.1.4. Öğrenilen geçmiş zaman, krş. 2.3.3. (İsim fiili) Öğrenilen geçmiş zaman.)

e- "imek" fiili ile öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi için kullanılır: *barğan edim* > *barğan(ı)dım* "gitmişim" vs.

bol- "olmak" fiilinin şart şekliyle kullanıldığında, öğrenilen geçmiş zamanın şartı meydana gelir: *barğan bolsam* (konuşma dilinde *barğam-mosam*) "gitmiş isem".

bol- ve *e-* fiilleriyle birlikte kullanıldığında türlü anlamlar ifade eder: (rivayet?). *adaş-ğan bol-ğan e-ken-biz* "biz, galiba yanıldık, yanılmışız", *bu gişi öl-gen-ip ayta* "bu kişi ölmüş deniyor, (söylendiğine göre) bu kişi ölmüş" (<*öl-gen dep), vs.

4.4 Şimdiki zaman sıfat-fiili

Eki -*ağan*, ünlülerden sonra -*yğan*, olumsuzu -*ma-yğan*: *awru-y-ğan-ğa gelmedim* "hasta olduğumdan gelmedim", *siz oğu-yğan kitap* "sizin okuduğunuz kitap, sizin okumakta olduğunuz kitap", *suw al-ağan bulak-da* "su alınan pınarda", *ağaç ges-egen-de* "ağaç kesende, ağaç kesince", *meni süy-egen-iñ-ni bil-sem*, "beni sevdiğini bilsem".

-*lık* Ekiyle genişletilmiş olarak da kullanılır: *işçi halk zacıtoçnyı yaşa-yğan-lıg-ın añlat-dı* "işçi halkın refah içinde yaşadığını anlattı".

5. ZARF-FİİLLER (GERİNDİUMLAR)

5.1. Hareket hâli bildiren zarf-fiiller

-(*ı*)*p* Eki: Olumsuzu yoktur; bunun için -*may* kullanılır, (bk. 5.2.): *çay iç-dim şeker tişle-p* "çay içtim şeker dişleyerek", *yıla-r-man oyla-p oyla-p* "ağlarım düşünme düşüne", *ekişer-le-p= ekev-le-p* "ikişerleyerek".

Bu ek, yeterlilik fiili kuruluşunda asıl fiilin sonuna gelerek de görev yapar: *gel-i-p bol-mas-bız* "gelemeyiz".

Daha eski dilde +*du(r)* ekiyle genişletilmiş şekli, geçmiş zaman ifadesi için kullanılıyordu: Razgovori: *bir zadı sın-ı-b-du* "bir şey kırıldı / bir şey kırdı(?)". Bu geçmiş zaman şekli Haydak diyalektinde çok sık görülür: *barma-p-man* "gitmedim", *barmağanman*'in yerine. Çok defa da Buynak diyalektinde görülür: *bağ-ı-p bol-u-p-sun* "sen baktın", *kara-p bolğansan*'in yerine; *bar-ı-p edim* "gitmiştim", *barğan edim*'in yerine (Kırş. 2.2.1.3. Görülen geçmiş zaman ve bir de 2.2.1.4. Öğrenilen geçmiş zaman.)

5.2. Hareket hâli ve zaman bildiren zarf-fiiller

Eki -*a*, ünlülerden sonra -*y*; olumsuzu -*ma-y*, bazen de -*may-lı*: *almaylı* "almayarak", *yürü-y yürü-y* "yürüye yürüye", *altınçı-la-y* "altıncı kez olarak".

Kişi ekleriyle kullanıldığında şimdiki zaman çekimini verir (Haydak diyalektinde gelecek zaman!): *baráman* "gidiyorum", *barmáybız* "gitmiyoruz", vs. (bk. 2.2.1.2. Şimdiki zaman.)

Bu ek, aynı zamanda şimdiki zamanın hikâyesinde de kullanılır: *bará edim* > (dial.) *barádım*, *baredim* "gidiyordum", *gelmey edim* > (dial.) *gelâdim* "gelmiyordum".

5.3. Sıfat-fiil ekleriyle yapılan zarf-fiiller

Burada -*ğan* sıfat-fiil ekinin türlü isim yapım ve çekim ekleriyle genişletilmiş şekillerinin meydana getirdiği zarf-fiiller söz konusudur: -*ğança* "-ıncaya kadar". -*ğanlı* ve -*ğandoğ* şekilleri de bu kabildendir. (bk. 4.3. Geçmiş zaman sıfat-fiili.)

6. YARDIMCI FİLLER

Burada Kumuk Türkçesi'nde kullanılan yardımcı fiiller alfabe sırasına göre sunuldu.

al- "almak". Başka bir fiilin sonuna gelerek birleşik fiil teşkil eder. Bundan meydana gelen birleşik fiilin anlamı, asıl fiilin anlamına dayanır. *al-* fiili, asıl fiilin karşıladığı hareketin bittiğini ifade eder: *yazıp al* "yaz, kopya et".

başla- "başlamak". Bu da başka bir fiille birleşik fiil teşkil eder. Asıl fiilin karşıladığı harekete başlamayı ifade eder: *oğu-p başladı* "okumaya başladı", *gel-e başladı* "gel-meye başladı".

ber- "vermek". İşlevi yukarıda verilen iki yardımcı fiilinkiyle aynı. Asıl fiilin karşıladığı hareketi bir başkasına yaptırmayı veya bir başkası için yapmayı ifade eder(?): *yazıp ber* "(bana, benim için) yaz, yazıver(?)".

bol- "olmak". Belli başlı işlevleri şöylece sıralanabilir:

a) İsimden birleşik fiil yapar: *kabul bolmak* "kabul olmak", *paşman bolmak* "pişman olmak".

b) Öğrenilen geçmiş zamanın rivayet ve şart çekiminde kullanılır: *adaşgan bolğan ekenbiz* "biz galiba yanıldık, yanılmıyız"; *barğan bolsam* "gitmiş olsam, gitmişsem", (bk. 4.3. *Geçmiş zaman sıfat-fiili*, ve bir de aşağıya, (c) maddesi.)

c) Şart şekli ve *da* "da" edatıyla "olmazlık" ifade eder: *oğuğan busa* (<*bolsa*) da "okumuş olsa da..., okumuş ise de...".

ç) Yeterlilik fiili olarak kullanılır: *gelip bolmasbız* "gelemeyiz". (bk. 5.1. Hareket hâli bildiren zarf-fiiller.)

d) *bolğay* şeklinde "şüphesiz" anlamında kesinlik zarfı olur: *bolğay > buğay: uğlağan buğaydıñ* "şüphesiz uyumuştun, uyuduğun apaçık belliydi", *şo gişi gumuğlu buğay* "şüphesiz şu kişi bir Kumuk", *bay tügül buğay* "zengin olmadığı aşikâr".

e) *bolsa > busa* şeklinde *ise*, "ise" anlamında edat görevi görür: *men sizge gelgen edim, sen busa üyde yok ediñ* "ben size gelmiştim, sen ise evde yoktun (ama sen evde yoktun)", *tawnu başında üy, tübünde busa - giççi özen* "dağın başında ev, dibinde ise – küçük dere". (Ayrıca bk. 2.3.4. Şart.)

e- "*imek*, yani *isim fiili*". Belli başlı fonksiyonları şunlardır:

a) İsimlerin yüklem olarak kullanılmasında: Bunun için bk. 2.3. İsim fiili (ek eylem).

b) Fiillerin birleşik çekimlerinden hikâyeye çekiminde:

Geniş zamanın hikâyesi: *barar edim* (~*barır edim*) ~ *barar-dım* (~*barırdım*) "giderdim", *satmas edim* ~ (dial.) *satmas-ıdım, satmasdım* "satmazdım". (bk. 4.1. Geniş zaman sıfat-fiili.)

Şimdiki zamanın hikâyesi: *bará edim* > (dial.) *barādım, baredim* "gidiyordum". (bk. 5.3. Hareket hâli ve zaman bildiren zarf-fiiller.)

Öğrenilen geçmiş zaman hikâyesi: *barğan edim > barğan-(ı)dım* "gitmiştim". (bk. 4.3. Geçmiş zaman sıfat-fiili.)

Gelecek zamanın hikâyesinde: *barğay edim* "gidecektim"; (fakat gelecek zaman çekiminde kullanılan ek *-acağ, -cağ*; bk. 2.2.1.5. Gelecek zaman).

et- "etmek, yapmak". İsimlerle birleşik fiil yapar: *kulluk etmek* "hizmet etmek", *balıkçılık etmek* "balıkçılık yapmak".

gör- "görmek". Fiillerle birleşik fiil yapar ve sonuna geldiği fiilin karşıladığı harekete başlama ve deneme ifade eder: *işley gör* "çalışa gör, çalış, hele bir çalış".

kal- "kalmak". Türkiye Türkçesindeki *kal-* fiili gibi kullanılır: *karap kal-* "bakıp kalmak, baka kalmak", *barımay kaldım* "gitmeyip kaldım, gitmedim", *yığılıp kalgınça* "yıkılıp kalınca".

kara- "bakmak". Fiille birleşik fiil teşkil eder. Asıl fiilin karşıladığı hareketi denemeyi, yapmayı ifade eder: *gelip kara* "gel, gelmeyi dene, gelmeye çalış", *özügüz oylap karağız* "siz kendiniz düşünün".

koy- "bırakmak, koymak". Kesin geçmiş zaman ifadesi için kullanılır: *yazıp koydu* "yazıp bıraktı, yazdı", *barıp bolmay koydum* "gidemedim".

tur- "durmak". Fiille birleşik fiil teşkil eden bir durum fiilidir; asıl fiilin karşıladığı hareketin sürekli olarak yapıldığını, yani şimdiki zamanı ifade eder: *barıp turaman* "gidiyorum, gide duruyorum", *bara turaman* "gidiyorum, gide duruyorum". Örneklerde de görüldüğü gibi bu fiil de Türkiye Türkçesi'ndeki *dur-* fiili gibi bir fonksiyona sahiptir.

yiber- "göndermek": *yırlap yiber* "şarkı söyle", *oşup yiber* "oku".

0.2. KAYNAKLAR

BALA, M., "Kumuklar" md., *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, s. 986-990.

BATIRMURZAEV, A. N., *Qumuk Tilni Aragrafiyası*, Mahaç-Qala, 1932.

_____, *Qumuk Tilni Grammatikası*, Mahaç-Qala, 1932.

BENZİNG, J., "Das Kumükische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, C. I, Wiesbaden, 1959, s. 392-406.

CAFEROĞLU, A., "Kumuk Türkleri", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 17, s. 9-12.

_____, "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ank., 1976, 1123.

_____, *Türk Kavimleri*, Ank., 1983.

ÇOBANZADE, B., *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tetkikleri*, Bakû, 1926.

DMİTRİEV, N. K., *Grammatika Kumükskogo Yazıkı*, Moskova, 1940.

EREN, H., "Anadolu'da Kafkasya Türkleri", *TDAY Belleten 1961'den ayrı basım*, Ank., 1962.

_____, "Kumuk Edebiyatı" md. *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, s. 347-349.

_____, "Kumuk Türkçesi" md., *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, s. 349-351.

- İNAN, A., "Kumuklar" md., *Türk Ansiklopedisi*, C. 22, s. 351-352.
Kumıksko-Russkiy Slovar, Moskova, 1969.
- MAGOMEDOV, A. G., "Kumıkskiy Yazık", *Yazıki Narodov SSSR-II: Tyurkskie Yazıki*, 1966, s. 194-212
- PEKACAR, Ç., "Tokat ve Sivas Yöresinden Derlenen Kumuk Türklerine Ait Sarınlar", *Türk Folklorundan Derlemeler-1987'den ayrı basım*, Ank., 1987.
- _____, *Türkiye Kumukları Ağzı*, Gazi Üniv., TDE Bölümü, Ank., 1986 (basılmamış yüksek lisans tezi).
- TEMİRHANOF, M. - SALAVATOV, A., *Qumuk Til Kitabı* (Grammatika ve Orfografiya) I, Mahaç-Qala, 1933; II, Mahaç-Qala, 1934.
- TOGAN, Z. V., *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İst., 1970, s. 155 ve s. 441'deki dip not.

Ø. 3. KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
Ar.	Arapça
ay.	Aynı anlamda
a.y.	Aynı yer
bz.	Bakınız
C.	Cilt
Çuv.	Çuvaşça
dial.	Diyalektlerde
Hayd.	Haydak diyalektinde
Kmk.	Kumuk Türkçesi
krş.	Karşılaştırınız
md.	Maddesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
vb.	Ve benzerleri
vs.	Ve saire